

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.14.29>

Volume 7/2

2023 p. 471-483

AHMED EMİN VE ELEŞTİRMEN YÖNÜ

AHMED EMİN AS A LITERARY CRITIC

Derya ADALAR SUBAŞI*

ÖZ

Mısırlı düşünür, yazar, İslam tarihçisi, edip ve bir eleştirmen olarak çağdaşları arasında özel bir konumu olan Ahmed Emîn, çocukluğundan itibaren aldığı çok yönlü eğitim ve yaptığı ilmî faaliyetlerle akademik olarak birçok alana katkı sağlamış önemli bir kişiliktir. Bu çalışmada eleştirmen yönü ve eleştirel görüşleri üzerine yoğunlaşmış olsa da, gerek eserleri ve gerekse öz yaşam öyküsü itibarıyla bugün bile dikkat çekmekte ve incelenmektedir. Ahmed Emîn'in eserleri arasında edebiyatçı yönünü okuyucuya en çok hissettireni edebiyat eleştirisi üzerine yazdığı *en-Nakdu'l-Edebî* adlı eseridir. Uzun süren kapsamlı araştırmaların ve derslerin bir ürünü olan *en-Nakdu'l-Edebî* adlı eseri ilk olarak 1954 yılında yayımlanmıştır. Eserde Arap Edebiyatı Tarihi boyunca öne çıkan şairler ve eserler üzerine yaptığı 47 mülâhaza yer almaktadır. Bu mülâhazalar içinde Klasik Arap Şiiri ve nesri üzerine yaptığı yorumlar olduğu gibi edebiyat, edebî ürün, eleştirmen ve edebî eleştiri gibi kavramların detaylı açıklamaları da vardır. Ayrıca Arap Edebiyatında modern dönemde görülen ilk edebî eleştiri çalışmalarına dair de kısa açıklamaları dikkat çekmektedir. Emîn, kendi döneminde hâkim olan eleştiriyi Batı eleştiri kuramları ve ölçütlerinin Arap Edebiyatına uygulanma çabaları şeklinde yorumlarken edebiyatın eleştiriden daha yüksek konumda olduğu, eleştirinin hüküm vermek ile bir edebî ürünü sevmek arasında ikiye bölünmüş olduğu görüşünü de dile getirmektedir. Ona göre Mısır'da sabit ilkeler üzerine kurulu adil eleştiri hükümlerine ve daha ılımlı eleştirmenlerin insafli eleştirilerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Ahmed Emîn, Eleştirmen, en-Nakdu'l-Edebî, Mısır*

ABSTRACT

Ahmed Emin, who has a special position among her contemporaries as an Egyptian thinker, writer, Islamic historian and critic, is an important personality who has contributed to many academic fields with the versatile education received since his childhood and his academic activities. Although this study focuses on his critical

---

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, E-mail: adalar@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3308-1295, Ankara, Türkiye.

side and critical views of which draws attention as an author who inspired even today, both in terms of his works and his biography. Among Ahmed Emîn's works, the one that makes the reader know his literary side the most is his work titled *en-Nakdu'l-Edebî*, which he wrote on literary criticism. His work, *en-Nakdu'l-Edebî*, which is a product of long-term comprehensive research and lessons, was first published in 1954. The work contains 47 thoughts on prominent poets and works throughout the history of Arabic literature. These considerations include his comments on classical Arabic poetry and prose, as well as detailed explanations of concepts such as literature, literary product, critic and literary criticism. It also contains brief explanations of the first literary criticism works seen in Arabic literature in the modern period. While Emîn interprets the criticism dominant in his period as efforts to apply Western critical theories and criteria to Arabic literature, he also expresses the view that literature is in a higher position than criticism, and that criticism is divided between passing judgment and liking a literary product. According to him, there is a need for fair criticism provisions based on fixed principles and fair criticism from more moderate critics in Egypt.

Keywords: *Ahmed Emin, Critic, en-Nakdu'l-Edebi, Egypt*

Giriş

Mısırlı Ahmed Emîn İbnu'ş-Şeyh İbrahîm et-Tabbâh (h.1295-1373/ m. 1886-1954/) önde gelen tarih ve edebiyat yazarlarından biri olup, Kahire'de orta halli bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Hâfız olan babası gündüzleri Ezher'de hocalık ve ardından İmâm Şâfi'î Mescidi'nde imamlık yapıyordu. Oğlunun eğitimiyle bizzat ilgileniyor, onu hem medreseye hem de *kuttâb*'a göndererek çift taraflı bir eğitim almasını sağlıyordu. Böylece Ahmed Emîn okul çağında hem Kur'ân-ı Kerîm-i ezberlemiş hem de birçok kitapla tanışarak aklî yönden kendini geliştirmişti. Bu eğitimlerin ardından kısa süre Ezher'de Hanefî Fıkhı üzerine dersler almış, Ezher'de okuyan parlak öğrencilerin zor bir sınav uygulanarak seçildiği Medresetu'l-Kadâ'i'ş-Şer'i'ye (Kadılık okulu) girmeye hak kazanmıştır. Burada çeşitli dinî, edebî, ilmî, hukukî ve dille ilgili konuları tahsil ederek 1911 yılında mezun olduktan sonra bir süre öğretmen yardımcılığı yapmış, 1913 yılından 1921 yılına kadar da bazı mahkemelerde kadılık görevini üstlenmiştir. Bu sırada İngilizce de öğrenen Emîn, 1926 yılında Dr. Tâhâ Hüseyin tarafından edebiyat fakültesinde ders vermesi için aday gösterilmiş, böylece ilmî çalışmalarının meyvesini alacağı üniversite ile ilk bağı kurulmuştur.

Mısır Üniversitesi Edebiyat Fakültesine hoca olarak atanmasının ardından 1929 yılında Mısır Üniversitesi Kültür İdaresi Müdürlüğünü üstlenmiş, daha sonra Edebiyat Fakültesine dekan olarak seçilmişti. İki yıl sonra, dönemin Eğitim Bakanı Muhammed Huseyn Heykel, kendisinin bilgisi olmaksızın Edebiyat Fakültesinin hocalarından bir bölümünü İskenderiye'ye tayin edince, dekanlık görevinden istifa edip “ben bir üniversite hocasından küçük, bir dekandan büyüğüm” şeklindeki meşhur sözünü söyleyerek üniversite hocalığı görevine geri dönmüştür. 1945 yılında Eğitim Bakanlığı, Kültür İşleri Müdürlüğünde görevlendirilmiş, bu görevi sırasında eğitimi halk nezdinde yaygınlaştırabilmek amacıyla bir halk üniversitesi kurmuş; “*İbnetî el-Azîze*” (Kıymetli Çocuğum) olarak isimlendirdiği bu halk üniversitesi daha sonra geliştirilerek “Kültür

Sarayı” adını almıştır. Emekliye ayrılmadan önce yaptığı son görev ise Arap Birliği Kültür İdaresi Müdürlüğüdür. 27 Mayıs 1954 yılındaki ölümüne dek telif faaliyetlerini sürdürmüştür.

İdari görevlerin, ilmî faaliyetleri yerine getirmede bir engel olduğunu savunan Ahmed Emîn’in bir idari görevi sonrasında söylediği “*Hükmetmek değil, çalışmak istiyorum*” sözleri hayatını anlamak konusunda bir anahtar niteliğindedir. Şam Arap İlim Kurumu üyeliği, Kahire’de Dil Kurumu üyeliği, Irak’ta Bağdat İlim Kurumu üyeliği görevlerini üstlenmiştir. Kahire Üniversitesi, 1947 yılında kendisine fahri doktor unvanı vermiştir. Döneminin en üretken yazarlarından biri olan Ahmet Emin, otuz yıl boyunca Te’lif, Tercüme ve Neşr Heyeti Başkanlığı yapmıştır. Makaleleri dergi ve gazetelerde, özellikle *er-Risâle* ve *es-Sekâfe* dergilerinde yayımlanmıştır. Bu dergilerde çıkan makaleleri daha sonra *Faydu’l-Hâtır* adıyla 6 cilt olarak yayımlamıştır. Basılı eserleri arasında *Hayâtî* adlı otobiyografik eseri yanında *Fecru’l-İslâm*, *Duhâ’l-İslâm*, *Zuhru’l-İslâm*, *Yevmu’l-İslâm*, *en-Nakdu’l-Edebî (2 cilt)*, *Zu’emâ’u’l-İslâh fi’l- ‘Asri’l-Hadîs*, *Îlâ Veledî*, *Kâmûsu’l- ‘Âdât*, *es-Sa’leke ve’l-Futuvve fi’l-İslâm*, *Mebâdi’u’l-Felsefe(Çeviri)* gibi eserleri sayılabilir. (‘Âşûr, ez-Zirikli 2002, C.I, 101, Kehhâle 1957, C.I, 107).

Ahmed Emîn, *Fecru’l-İslâm* ile başlayan *İslâmiyyât* serisine, Tâhâ Hüseyin ile birlikte yaptıkları vazife taksimi neticesinde başlatmıştır. Bu çalışmalar ardından ortaya koyduğu eserleriyle İslâm Kültür Tarihi sahasında üne kavuşan Ahmed Emîn, müsteşriklerden Carl Brockelmann’dan etkilenecek Batı düşünce ve tenkit metodunu eserlerinde uygulayanlardan biridir. Ahmed Emîn’in İslâmî araştırmalar sahasında onca nitelikli çalışma ortaya koymuş olmasına rağmen kendisinin İslâmî çevrelerde pek rağbet görmemiş olması, onun XX. yüzyılın ilk yarısında Oryantalizmin biraz fazlaca etkisinde kalmış olmasına yorulmaktadır. (Kılıç 1989, 63). *Fecru’l-İslâm*, *Duhâ’l-İslâm*, *Zuhru’l-İslâm* ve *Yevmu’l-İslâm* adlı çalışmaları İslam tarihi, kültürü ve medeniyeti hakkında bilgi veren birer başvuru eseri niteliğindedir. Ahmed Emîn’in *Fecru’l-İslâm Serisi* olarak bilinen bu eserlerin isimlendirilmesini günün bazı vakitlerine göre yapmış olması dikkat çekicidir.

İlmî hayatına bir Ezherli olarak başlayıp kadılık okulunda devam eden ve orada kadı olarak da eğitim veren birinin Edebiyat Fakültesinde Mısırlı, İngiliz, Fransız ve Belçikalı hocalar arasında hocalık yapması, Ahmed Emîn’in hayatında dikkat çeken bir unsurdur. İlme ve öğrenmeye açık olan yapısı sayesinde onların akademik tecrübelerinden faydalanmış, üniversite ortamının nasıl olduğunu öğrenmiştir. ¹ Yaşamının büyük bir bölümünde telif faaliyetleriyle meşgul olan Ahmed Emîn, Arap ve İslam dünyasında XX. Yüzyılın önemli fikir adamlarından ve aydınlarından biri olmuş, İslam Medeniyetini yenilenmeye davet eden görüşleriyle dikkat çekmiştir. ²

¹ http://www.arabphilosophers.com/Arabic/philosophers/amodern/amodern-names/aahmad_ameen.htm, E.t. 5.09.2023

² <https://www.hindawi.org/contributors/20953090/>

1. Ahmed Emîn ve Edebî Eleştiri

Ahmed Emîn'in eserleri arasında edebiyatçı yönünü okuyucuya en çok hissettireni edebiyat eleştirisi üzerine yazdığı *en-Nakdu'l-Edebî* adlı eseridir. Otobiyografisi *Hayâtî*'de³ yer alan bilgilere göre Edebî Eleştiri'den ilk olarak 1926 yılında Edebiyat Fakültesinde verdiği belâgat derslerinin içinde bahsettiği anlaşılmaktadır. Daha sonra bu dersi müstakil olarak vermesi teklif edildiğinde o sırada İslam Tarihi konulu eserlerini yazmakla meşgul olduğu için bu teklife olumlu yanıt verememişti. Bu kararda, Ahmed Emîn'in edebî eleştiri alanında kendini yetiştirerek dersi verebilecek zemini oluşturmak istemesi de etkili olmuştu. Zira otobiyografisinde, İbn Sellâm'ın *Tabakât*'ı ve İbn Kuteybe'nin *Tabakâtu's-Şu'arâ*' adlı eserlerini ders olarak verdikten sonra edebî eleştiri alanında İngilizce yazılmış eserler üzerine okumalar yaptığını, konu üzerinde iyi bilgi edindikten sonra Edebî Eleştiri'yi ders olarak vermeyi düşündüğünü belirtmektedir (Emîn 2010: 151). *en-Nakdu'l-Edebî* adlı eserinin 25 Mart 1953 tarihli mukaddimesinde de benzer açıklamaları olan Ahmed Emîn, verdiği derslerde öncelikle Batılıların ve Arapların belâgat alanında yazdıkları çalışmalarını karşılaştırmalı olarak incelediğini söylemektedir. Öyle ki bu karşılaştırmalı dersler belâgat araştırmalarından edebî eleştiri çalışmalarına geçiş aşamasında kendisine fayda sağlamıştır. Bunu yaparken İbn Sellâm'ın ve İbn Kuteybe'nin eserlerini okuyup, Ebû Hilâl el-Askerî'nin, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*'ini, İbnu'l-Esîr'in *el-Meselu's-Sâ'ir*'ini, Âmidî'nin *el-Muvâzene beyne Ebî Temmâm ve'l-Buhturî*'sini ve Curcânî'nin *el-Vasâta beyne'l-Mutenebbî ve Husûmihi* adlı eserini inceledikten sonra öncelikle bu eserlerde takip edilen yolu kavramış, ardından İngilizce edebî eleştiri eserlerini okumuş ve bu ilimi bir düzene sokabilmek için harcanan çabaları fark etmiştir. Kuram ve usulleri kavradıkça zikredilen Arapça eserlerin usul olarak alt yapısını zayıf bulsa da bu eserlerin eleştiriye dair görüşler içerdiğini belirtmiştir. Böylece elde ettiği bilgiler neticesinde Edebiyat Fakültesinde Batı edebiyatlarından öğrendiği eleştiri metotlarını Arapça eserlere uygulamak suretiyle Mısır'da ilk defa Modern Edebî Eleştiri derslerini başlatmıştır. On yıl gibi bir zaman zarfı boyunca şiir, nesir, Batı ve Arap edebiyatı tarihi gibi konularda derinleşerek eleştiri usullerini edebî ürünlere uygulamıştır. Batı Eleştiri Tarihine dair verdiği derslerin içeriğinde kendisi gibi bir akademisyen olan ve eleştiri tarihine dair eserler tercüme etmiş, Muhammed en-Nuveyhî'nin bu tercümelerinden faydalandığını belirtmekte ve ona teşekkür etmektedir. Edebî Eleştiri ders notlarında Batı eleştirisinde bir kuramı açıkladıktan sonra Arap okuyucunun da zevkine hitap etmesi açısından klasik Arap şiirinden örnekler vermekte, şiirler üzerine değerlendirmeler yapmaktadır. Edebî Eleştiri hususunda edindiği her yeni bilgiyi bir not defterine yazdığını söyleyen Emîn, zamanla bu notların hacminin artması üzerine yazdıklarını bir kitapta toplamaya karar vermiştir (Emîn, 1954: 9,10). İşte *en-Nakdu'l-Edebî* adlı eseri bu çalışmalarının bir meyvesi olarak ortaya çıkmıştır. Eserin mukaddimesinde edebî eleştiriye dair incelediği İngilizce eserlerin kaynaklarına ulaşmış

³ Bu esere göre Ahmet Emîn'in görüşlerini detaylı olarak inceleyen bir çalışma için bkz. Karabela, N. (2003), Hayatî adlı eserine göre Ahmed Emin, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/11. s.125-138.

dayanaklarını güçlendirmek istediğinden ve bunu başaramadığından bahsetmekte ve okuyucuya bir nevi özürlerini sunmaktadır. Ona göre bunu başarmanın tek yolu İngilizce, yanı sıra Fransızca, İtalyanca, Almanca ve Yunanca'yı da iyi bilmektir. Bunun meşakkatinden bahseden Emîn, kanımızca bütün bu dilleri öğrenmenin kendisine çok zaman kaybettireceğinden çekinerek İngilizce kaynaklara güvendiğini ve sadece onlardan faydalandığını kendi ifadeleriyle belirtmiştir. Bunu belirtirken Arap okuyucuya bu konuda az bile olsa bilgi aktarabilmenin daha yararlı olacağını belirtmiş ve bu görüşünü

ما لا يدرك كله، لا يترك كله

Hepsi kavranamayan şeyin tümü terk edilmez.

şeklindeki atasözü ile desteklemeye çalışmıştır. Kendisinden sonra çok dil bilen birinin gelip eleştiri tarihini belki de kendi hayal ettiği tarzda yeniden ele almasını dileyerek mukaddimesini sonlandırırken, edebiyatın ve edebiyatla ilgili tüm konuların unsurları konusunda yazdığı birinci bölümde ele aldığı konuların ve numaralanmış farklı mülahazaların okuyucuya fayda sağlayacağını belirtmiştir (Emîn 1954: 10). Eserde Arap Edebiyatı tarihi boyunca öne çıkan şairler ve eserler üzerine yaptığı 47 mülahaza bulunmaktadır. Uzun süren kapsamlı araştırmaların ve derslerin bir ürünü olan *en-Nakdu'l-Edebî* adlı eseri ilk olarak 1954 yılında yayımlanmıştır. Eser iki ciltten oluşmaktadır. Birinci cildinde *edebiyat kuramları* başlığı altında *edebî eleştiri*, *edebiyatın unsurları*, *şiir*, *nesir*, *roman*, *eleştiriye genel bir bakış*, *edebiyat eleştirisi çalışmalarının tarihsel yönleri* gibi başlıklar ve ardından mülahazalar ve uygulamalar bulunmaktadır.

Eserin ikinci cildi *Batılarda ve Araplarda Edebiyat Eleştirisi Tarihi* başlığını taşımaktadır. Bu ciltte, *Batılarda Eleştiri Tarihi*, *Eleştiri Reformu*, *19. Yüzyılın Sonları ve XX. Yüzyılda İngilizlerde Eleştiri ve Edebiyat*, *Araplarda Eleştiri Tarihi*, *Cahiliye Döneminde Arap Eleştiri Tarihi*, *Emeviler Döneminde Edebî Eleştiri*, *Irak ve Şam'da Eleştiri*, *Abbasiler Döneminde Eleştiri* başlıkları bulunmaktadır.

Eserin içeriği incelendiğinde edebî eleştiri kavramına geçiş zemininin sağlam bir şekilde oluşturulduğu görülmekte, yazarın didaktik üslubu dikkat çekmektedir. Öncelikle edebiyat kavramı diğer bilimlerle bağlantısı kurularak verilmekte, Arap Edebiyatı bağlamında örneklerle anlatım zenginleştirilmektedir. Edebiyat, eleştiri ve çevre üçlemesi Emîn'in yoğunlukla üzerinde durduğu bir konudur. Şiir, nesir, roman gibi edebî ürünlerin mahiyetinin açıklanması, bu ürünlere eleştirel bir bakış açısı ile bakmak konusunda okuyucuya yol gösterici olmaktadır.

Ahmed Emîn, eleştirinin tanımını yaparken Ebu Durda'nın şu sözünü aktarmaktadır.

إن نقدت الناس نقدوك إن تركتهم تركوك

İnsanları eleştirsen seni eleştirirler, onları bırakırsan seni (eleştirmeyi)

bırakırlar.

Eleştirinin bir sanat olarak mahiyeti ve gerektirdikleri üzerinde duran Emîn'e göre Edebî Eleştiri şayet bir sanatsa edebiyat başta olmak üzere bütün sanat kanunları onun karşısında eğilecektir. Örneğin Sosyoloji, Psikoloji ve Estetik bilimlerinde her hangi bir konuda değerlendirme yapabilmek için bu bilimlerin kurallarını iyi bilmek gerekmektedir, ancak edebî eleştiride durum farklıdır. Yapılacak değerlendirmelerde farklı ayrıntılar göz önüne alınmalıdır. Örneğin bir eleştirmenin şair Tarafa'yı ve şiirlerini anlayabilmesi için öncelikle onun yaşadığı çevreyi iyi tanınması; onun arkadaş ortamına girmesi, onlarla oturup eğlenmesi, şarap meclisinde onlarla birlikte içmesi gerekmektedir. Aynı şekilde Mütenebbî'yi ve kasidelerinde ne söylediğini anlamak için onun yaşadığı dönemde Halep'in durumunu, Mısır'da onu şiir söylemeye iten olayları incelemesi icap etmektedir. Ebû Nuvâs'ın yetiştiği Abbasi dönemini, toplumsal durumunu tüm gerçekliğiyle bilmeden onun şiirlerini anlamak mümkün değildir. Cerîr, Farazdak ve Ahtal'ın şiirlerini tam olarak değerlendirebilmek için, onların kabilelerini tanımalı, şairlerin bu kabile içindeki konumlarını bilmeli, bir kabilenin diğer kabilelere göre konumunu, dönemin siyasi ve sosyal durumunu ve bu üç şairi birbiriyle hicivleşmeye iten nedenleri kavramak gerekir. Edebî eserlerde de aynı durum söz konusudur. Bir edebî eserin yazıldığı dönemin ortamını bilmeden o eseri sağlıklı bir şekilde değerlendirmek mümkün değildir. İşte edebî eleştiri çoğu zaman bu tarihsel araştırmalara dayanmaktadır. Örneğin *Kitâbu'l-Agânî* adlı eseri değerlendirirken yazarı saran çevresel faktörlerin bilinmesi gerekmektedir. Eserin yazarı Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, Emeviler soyundan gelmesine rağmen Emevilerin kusurlarını neden dile getirmiştir, niçin kapalı değil de açık bir edebî üslup kullanmıştır, niçin isnad sistemini gözetmiştir gibi soruların hiç birinin cevabı o dönemi iyi araştırmadan verilemeyecektir (Emîn 1954:15-16).

Emîn'e göre bir eleştirmenin sahip olması gereken birtakım nitelikler bulunmaktadır. Eleştirmen öncelikle kendi eleştiri ölçütlerini iyi belirlemelidir. Eleştiri ölçütleri her eleştirmenin düşünce yapısına, psikolojisine göre değişebilir. En iyi örnek ne ise ona göre değerlendirme yapacak olan eleştirmen kendisini tüm geçmiş yargılardan ve fikirlerden soyutlayarak kültürel zevkini asıl konuya yoğunlaştırmalıdır. Çalışmasının kıymetinin takdir edilmesi için adil bir değerlendirme yapması gerekmektedir.

Emîn, edebiyatın dört ana unsurdan oluştuğuna ilişkin eleştirmenlerin genel görüşleriyle hemfikir olduğunu belirtmektedir. Bunlar *duygu*, *anlam*, *üslup* ve *hayal*dir. Her edebî ürün eksiksiz bu dört unsuru içinde barındırmalıdır. Bazı türler bu unsurlardan birini daha fazla miktarda kullanmaya ihtiyaç duyar. Örneğin şiir, hayale yargıdan daha çok ihtiyaç duyar. Yargı da anlamı hayalden daha önde tutar. Emîn'e göre edebiyatı ölümsüz kılan şey duygudur. Duygular şahsiyeti ortaya çıkaran en geniş alandır. Öyle ki Emîn: "Bir kişinin edebiyatçı mı yoksa âlim mi olduğunu öğrenmek isterseniz onun ürünlerine bakınız. Sözleri akıldan etkilener mi ortaya çıkmış yoksa duygulardan etkilener mi? Akıldan etkilendiyse âlimdir, duygulardan etkilendiyse edebiyatçıdır" diyerek âlim ve edip sözcüklerinin ayırımını yapmıştır. Hayal unsurunun duygu ile birlikte anlam bulduğunu, anlamın ise müzik dışındaki bütün sanat türleri için temel olduğunu belirtmektedir. Üslup da söz dizimi, düşünce ve görüşleri ifade etmek için bir araçtır. İbn

Reşîk'in *Kitabu'l-Umde*'sinden örnek vermekte, Reşîk'in edebî duyguları dörde ayırdığını belirtmektedir. Bunlar *er-Ragbe*, *er-Rahbe*, *et-Tarab* ve *el-Gadab*'tır. Övgü ve teşekkür *er-ragbe* ile, özür ve af dileme *er-rahbe* ile, özlem ve incelik *et-Tarab* ile hiciv, paylama ceza da *el-Gadab* kavramı ile anlatılır. Asıl olan dinleyicinin değil şairin veya edebiyatçının duygularıdır (Emîn 1954, 32-34).

Edebî ürünün hayatta önem verilen herhangi bir şeyden doğduğu görüşünü dile getiren Ahmed Emîn, edebî şahsiyetin de hayattaki en önemli temel gerçeklerden biri olduğunu söyler. Eleştirmen işini yaparken büyük bir edebiyatçının şahsiyetini açıkladığı gibi tüm farklı yönleriyle onun ortaya koyduğu işi de açıklamalıdır. Konusu ve esin kaynağı doğrudan hayata uzanan yazılı edebiyat ürünlerinin edebî eleştiri ile ilgisi olmadığını söyleyenlere karşı çıkan Emîn, asıl olarak gerçek eleştirinin konusunu ve esin kaynağını hayattan aldığını belirtir. Eleştirinin zararları ve faydaları konusunda da görüşlerini ifade eden Emîn, eleştirinin insanları ne zaman aldatıp, ne zaman onlara yardım ettiğini sorgular. Büyük bir yazar hakkında araştırma yaparken direkt o yazara gitmek yerine başkalarının söyledikleriyle yetinildiği zaman eleştirinin aldatıcı olduğunu belirtir. Ona göre hayat koşturmacası içinde bir yazarla ilgili herkesin söylediklerini kabul etmek çoğunlukla başvuru yoldur. Diğer tarafta da incelenmeyi hak eden, deha sahibi ama büyük olmayan birçok edebiyatçı vardır. Tüm edebiyatçıları okumaya vakit olmayacağından onlar hakkında başkalarının kısaca yazdıklarıyla yetinildiğini belirtir ve bunu *kitaplar ve yazarlar hakkında bilgi edinirken kesinlikle başkalarının söyledikleriyle yetinmememiz gerekir* diyerek eleştirir. Burada temel amacın edebiyat eleştirisi değil, bizzat edebî ürün olduğunu belirtir. Ona göre araştırmadaki ilk amaç araştırmacı ve edebiyatçı arasında bulunan sağlam kişisel ilişkileri geliştirmektir. Eserler hakkında yazılan kitaplarla yetinildiğinde bu amacın yeterince gerçekleştirilemeyeceği hissedilir. Büyük bir eserin asıl niteliği ve kendi dinamik gücü sadece doğrudan kendisine ulaşıldığında kavranır. Çok az bir miktar dışında herhangi bir aracı veya yardımcı kaynaktan aktarma yapılması, incelemenin özgünlüğü açısından uygun değildir. O eseri bizzat incelemeksizin sağlıklı bir eleştiri veya değerlendirme yapmak sağlıklı olmayacaktır. Çünkü şahsî kanaate ulaşmak için harcanan çabaların hepsi, dışarıdan elde edilen herhangi bir bilgidен daha değerlidir. Alıntı veya aktarma yapılan kişi gerçekten büyük bir eleştirmense, ayrıcalıklı bilgilere sahipse ve nadide bir kişiliği varsa okuyucu onu bu konudaki tek otorite olarak kabul eder. Onun gücüne dair kanısı o kadar yüksektir ki aktaran kişi onun karşısında kendi zayıflığını hissederek okuyucuyu ona teslim eder. Ya da onun hükmünü nihaî bir hüküm olarak görmeleri için okuyucunun fikirlerini ele geçirir. Böylece esere sadece kendi gözüyle değil, aktardığı kişinin gözüyle bakar ve okuyucusuna da o resmi sunar. Okuyucu ilk araştırmacının yorumlarından başka bir şey bulamaz. Hata yaptığı şeyde okuyucu da hata yapar; çünkü okurken onun çizmiş olduğu çizgilerin üzerinden gitmektedir. Sonuç olarak işlediği konu ile okuyucu arasında bir açıklayıcı olarak değil bir engel gibi durur. Okuyucunun önündeki yolu kapatarak onu ilerletmeye çalışır, böylece okuyucunun yazarla olan kişisel bağı zayıflar ve eserine olan zihni odaklanma gücü azalır (Emîn 1954: 153-155). Her ne kadar eleştirinin zararından elde edilen çıkarımlar büyük olsa da onun edebiyat araştırmalarına olan katkısından tek

bir an bile tereddüt edilemez. Eleştirmenin görevi, yolu aydınlatması, ilgilileri cesaretlendirmesi ve onlara ilham vermesidir. Büyük bir şair bizi hayatın anlamını bilmek konusunda kendisine katılmaya sevk ediyorsa, eleştirmen bu büyük anlayışa edebiyat anlamında katılmaya sevk eder. Gerçek bir eleştirmen, konusu hakkında bilgi sahibi olmak için işini bir kenara bırakır. Eleştirmen çoğu zaman bize tamamıyla yeni bir bakış açısı verir. Bazen yeni bir yer keşfeden bir kâşif, bazen de bizi beklenmedik bir yere götüren yol arkadaşıdır. Böylece bize kendimiz için daha büyük bir zekâ ve derin bir takdirle ikinci bir kere okumayı öğretir. Eleştirmenin iki görevi vardır. Açıklama ve hüküm verme. Günümüzde eleştirmenler hüküm vermenin amaca ulaşmada etkin bir yol olduğunu düşünse de yorumlamayı bu amaç için araç olarak kullanırlar. Eleştirmen görevini yerine getirmek için amaca yönelik özel yönelimini izler. Kendini tamamen elindeki esere hapseder. Bütün dikkatini o eserde bulduğu şeye odaklar. Aynı yazarın başka çalışmalarına da dönüş yaparak açıklama yapar. Karşılaştırma yöntemini kullanarak dışarıdan bir ışık tutmuş olur. Yöntemi ne olursa olsun tek amacı eseri tanımak ve okuyucuya eseri tanımak konusunda yardımcı olmaktır (Emîn 1954, 156-157). Herhangi bir eleştirmenin incelediği çalışmada göz önüne alması gereken çok sayıda nokta bulunmaktadır. Bunun için kişisel becerilerinde ve özelliklerinde derinleşmesi, açık ya da gizli olarak işaret ettiği ölçütler ve hükümlerin temellerinin sınanması gerekmektedir. İhmal edilmemesi gereken önemli bir mesele de çalışmasındaki genel ruhtur. Aynı kitabı okuyan iki kişi o eseri eleştirmen olarak değerlendirdiklerinde her birinin kendine özgü bir bakış açısı olacaktır. Her biri okuduğu eser hakkında konuştuğunda adeta bir kadı elbisesi giyecek, ıstılâhî bir dil kullanarak çeşitli ilkeler, hükümler ve örnekler ortaya koyacaktır.

1.1. Bir Eleştirmen Olarak Klasik Arap Şiirine Bakışı

Klasik Arap Şiirine dair yaptığı değerlendirmelere meşhur “الشعر سجل العرب”

Şiir Arapların kayıt defteridir sözü ile başlayan Emîn, Arap Edebiyatı, kültürü ve yaşamı hakkındaki bilgilerin şiir yoluyla elde edilebileceğini söylemektedir. Ardından bu sözü biraz daha genişletmekte, sadece şiirin değil genel olarak edebiyatın da Araplar için bir kayıt defteri olduğunu savunmaktadır. Arap Edebiyatı'nın çeşitli dönemlerine dair yaptığı değerlendirmelere Cahiliye Dönemi ile başlamaktadır.

Ona göre Cahiliye Şiiri, dönemini, çevresini, çöl hayatının getirdiği bazı yaşamsal gereklilikleri, Arapların duygularını, akıl yapılarını, üsluplarını, zor hayat koşullarını ve bu koşullarda yaşamaya çalışan Arap şairin kendini rahatlatmak adına içinden gelerek söylediği, terennüm ettiği, çoğu zaman devesinin de kendisine eşlik ettiği şarkıların bir yansımasıdır. Buna göre Cahiliye şairlerinin herhangi bir konuda duygu ve hislerini ifade etmek açısından diğer dönemdekilere göre daha samimi oldukları söylenebilir, çünkü onlar tüm sadelikleriyle içlerinde var olan en saf duyguları şiirlerinde ifade etmişlerdir. Öyle ki bu duygularını şehir hayatı bile bozamamıştır. Cahiliye Edebiyatı lafız, terkiib ve konu açısından zengin bir edebiyattır. İslam Dini geldikten sonra edebiyatta beklenen

gelişmenin olmadığını belirten Emîn, konuların medih, hiciv, gazel, fahr vb. olarak devam ettiğini, edebî ürünlerdeki üslubun ise yine aynı olduğunu belirtmektedir. İslamiyet'le başlayan büyük fetihlerle beraber Arapların fethedilen şehirlerde daha önce görmedikleri şeyleri gördüklerini, Mısır'daki Nil nehrinin, Dicle, Fırat, Maveraünnehir ve Horasan'daki yeni yerlerin dillerine, dolayısıyla şiire yeni kavramlar kazandırdığını söylemektedir.

Kendilerinde daha önce olmayan edebî türleri, ancak Hint, Çin, Fars, Yunan ve Roma edebiyatlarıyla tanışmalarının ardından öğrendiklerini belirten Emîn, bu sürecin ardından şiirin yanında hikâyeye türüne de başlangıç sayılabilecek çalışmalar yapıldığını belirtmektedir (Emîn 1954, 357).

Emeviler Dönemine bakıldığında şiirin ve eleştirinin çok fazla ilerlemediğini, şairlerin yaşadığı bölgenin dışına çıktıklarında adeta dillerinin tutulduğunu, şiirin Arap Yarımada'sında geliştiğini, çünkü çıkış yerinin orası olduğunu belirtir. Şiirin, Hicaz bölgesi dışında Irak'ta ve Bilâduşşâm'da gelişmesinin sebebi olarak da Arapların bu bölgeleri kendi topraklarının bir eklentisi olarak görmelerini göstermektedir. Şam ve Irak, eskiden şiirlere kaynaklık eden yerler iken, şairler Mısır gibi, Mağrib gibi iklimi ve toprak yapısı farklı şehirlerde bulduklarında bu bölgelerin çevresel olarak şiirlerinde çok az etki gösterdiğini belirtir. Emîn'e göre bu ilginç bir durumdur ve araştırılması gerekir (Emîn 1954, 361).

Abbasiler Döneminde ise şiirin bir sanata dönüşmesiyle eleştiride de büyük bir gelişme olmuştur. Emîn, bunu sadece şiir ve edebiyatta değil, dinî ve edebî kültürde olan gelişmelere ve değişmelere bağlar. Doğuştan gelen şiir zevkinin bu dönemde geniş ilmi bir kültürle harmanlandığını, bunun da edebî eleştiriyi etkilediğini belirtir. Bu dönemde eleştirmenlerin üzerinde durdukları konular genelde Cahiliye Dönemi edebî mirasının incelenmesi ve şairlerin üstünlükleri üzerinedir. Bunlar arasında Abbasi Dönemi âlimlerinin yorumlarından Emîn'in dikkatini çeken bazıları şu şekildedir: Nâbigâ'nın şiiri yapı olarak güçlü ve büyüleyicidir. İmru'l-Kays'ın şiiri anlam olarak zengindir ve ondan üstünü yoktur. Cerîr'in şiiri daha kolaydır ve daha hassastır. Tadı vardır ama kalıcı değildir. Kufe âlimleri el-A'sa'yı, Basra âlimleri İmru'l-Kays'ı üstün tutmakta, Hicaz ehli ise Zuheyr ve Nâbigâ'yı öne çıkarmaktadır. Emîn'e göre yapılan bu sınıflandırmalarda belirtilen üstünlük farklılığının nedenleri vardır ve bu değerlendirmeler tamamen kişiseldir. Bazı âlimlerin garib lafızları sevdiğini ve bunu kullanan şairleri üstün tuttuğunu, kiminin gazel türünü sevdiğini ve gazel şairlerini öne çıkardığını, kiminin gramere odaklandığını ve Farazdak'ı takdim ve tehiri çok kullandığı için tercih ettiklerini belirtir. Abbasiler Dönemi âlimlerince bazı şairler zekâları ve zayıflıkları açısından da değerlendirilmiştir. Örneğin Tufeyl b. el-Ginevî, at ve vasıflarını anlatmak açısından Arapların en bilgilisidir. Yağmur tasvirini en iyi yapan İmru'l-Kays, savaşları anlatmakta en iyi Antara'dır. Âhireti en iyi anlatan Umeyye b. Ebi Salt, gençliği en güzel anlatan Ömer b. Ebî Rebî'a'dır. Emevi Şiiri'nin üç yıldızı olarak tanınmış Cerîr'i, el-A'sa'ya, Farazdak'ı Zuheyr'e, Ahtal'ı ise Nâbigâ'ya benzetirler. Abbasi Döneminin bazı

yazarlarınca yapılan bu yorumlar Emevîler Dönemi şairlerinin üstünlük açısından muallaka şairleriyle bir tutularak değerlendirildiğini ve dolayısıyla Cahiliye Şiiri'nin üstünlüğünün o dönemde de kabul edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Emevîler Döneminde başlamış olsa da, Abbasiler Döneminde gelişmiş bir sanata dönüşen eleştiri, geçmiş dönemlere ve şairlerine dair tahliller içerse bile yapılan değerlendirmeler eleştiri bilimi açısından incelendiğinde bir hüküm olamamıştır (Emîn 1954, 379).

Eserin başlangıcında eleştiri, türleri ve eleştirimen hakkında verdiği kuramsal bilgilerin ardından mülahazalar başlığı altında numaralanmış maddeler halinde değerlendirmelerini sunan Ahmed Emîn, özellikle Beşşâr b. Burd, Ebû Nuvas ve el-Mütenebbî gibi Abbasi şairlerinin beyitlerinden örnekler verir ve bu beyitleri eleştirel açıdan değerlendirmeye çalışır. Verdiği bazı beyit örneklerinde şair ismini zikretmez. Beyitler üzerindeki değerlendirmelerini yaparken eleştiride olması gereken dört unsurun olup olmadığını gözetir. Duygu unsurunun varlığını sorgular. Şairin doğallığının ve tecrübesinin dinleyene yansımaları olumlu bir özellik olarak görür. Abbâs el-Ahnef, Ebû Firâs, el-Mütenebbî ve Ebu'l-Ala'nın divanları arasında duygusal açıdan Abbas el-Ahnef'in divanının hepsinden daha güçlü olduğunu söyler. Ardından Ebu Firâs, sonra sırasıyla el-Mütenebbî ve el-Ma'arrî gelmektedir. Bu şairlerin içinde aklın gücünün sorgulanması durumunda ise sondan başa giderek el-Ma'arrî, el-Mütenebbî, Ebû Firâs ve el-Ahnef sıralamasını yapar (Emîn 1954, 195).

1.2. Modern Dönem Eleştirisine Dair Değerlendirmeleri

Ahmed Emîn'in modern eleştiri üzerine görüşlerine, *en-Nakdu'l-Edebî* adlı eserinin sonunda yer alan kısa bölümden ve *er-Risâle* dergisinde yayımladığı makalelerinden ulaşılabilmektedir. *en-Nakdu'l-Edebî* adlı eserinde Arap Edebiyatında modern dönemde görülen ilk edebî eleştiri çalışmalarını kısaca tanıtmaktadır. Modern dönemde edebî eleştiriye dair ilk çalışmanın iki öğrencinin hazırladığı bir tez olduğunu, bu çalışmada Mısır'da dönemlerinin edebiyatçıları değerlendiren bu iki öğrencinin her edebiyatçıyı gerçek ismini açıklamaksızın üslubuna ve ilgi alanına işaret eden takma bir isimle isimlendirdikleri belirtilmektedir. Örneğin boynu uzun bir edebiyatçı için *Dîku'l-Cin*, uzun sakallı bir edebiyatçı için *İbnu'l-Mekânîs*, Sâd harfini iyi telaffuz eden bir edebiyatçı için *Sâd* takma isimlerini kullanmışlardır. Bu genç öğrenciler kendi isimlerini de gizli tutarak *eş-Şâbbu'z-zarîf* müstear ismini kullanmışlardır. Emîn, bu çalışmada yapılan eleştiriye hafif ve latif olarak değerlendirir.

Daha sonra eş-Şeyh Hüseyin el-Marsafi'nin *el-Vesiletu'l-Edebiyye* adlı eserini eleştiri kabilinden örnekler barındırması nedeniyle zikreder. Bu eserde Şerif er-Râdî ve Ebu Nuvâs gibi şairler ile aynı türde ve aynı vezinde kasideler söylemekle suçladığı için Bârûdî'nin eleştiri yağmuruna tutulduğunu aktarır. Daha sonra Mâzînî ve Akkâd'ın *Divan* adlı eserlerinde, eleştirilmekten korkarak kendisini öven yazılar yayınlamaları için gazetelere rüşvet vermesi dolayısıyla Ahmed Şevkî'nin sert bir dille eleştirildiğini iddia eder. Menfalûtî de divan ekolünün eleştirdiği yazarlardandır, ancak eleştirinin şiddeti ve

abartısı Şevki'deki gibi değildir; zira eleştirinin tonunu bir bakıma eleştirinin konusu belirlemektedir.

Ahmed Emîn, ayrıca Mustafa es-Sıhratî'nin, *eş-Şi'ru'l-Mu'âsır 'alâ Dav'i'n-nakdi'l-hadîs* adlı eserinden bahsetmekte, bu eserin eleştirinin ölçütleri, şiire duyulan tepkiler, sembolik şiir, şiir ve şiirsel müzikte fikir konularına girip sonra Mısır şiiri üzerine eleştirilerde bulunduğunu söylemektedir. Ardından Râfi'î'nin, *'Ala's-Seffûd*, Tâhâ Hüsey'nin *Hadîsu'l-Erbi'a*, Mendûr'un *Fi'l-Mîzân* adlı eserlerinin de eleştiride yeni halkalar oluşturduğunu belirtmektedir.

Emîn, kendi döneminde hâkim olan eleştiriye Batı eleştiri kuramları ve ölçütlerinin Arap Edebiyatına uygulanma çabaları şeklinde yorumlarken, her iki edebiyatın çevre ve ürünleri arasında büyük farklar olsa da bu çabanın hiç bir şey yapılmamasından daha iyi olduğunu söylemektedir (Emîn 1954, 393-395).

Modern döneme dair yorumlarında edebiyatın eleştiriden daha yüksek konumda olduğu, eleştirinin hüküm vermek ile bir edebî ürünü sevmek arasında ikiye bölünmüş olduğu görüşünü dile getirmektedir. Bu dönemi, barındırdığı hesapsızca methetmeler, hesapsızca yermeler, derin bir araştırmaya gitmeksizin eleştirmeler, sabit eleştirel ölçütlere geri dönmeme, eleştiride özgür olmama gibi kusurları dolayısıyla olumsuz yönde eleştirmektedir. Eleştirmenlerin hoşgörüsüzlüğünü ve eleştiriye karşı aldıkları katı tutumu eleştirirken, onların bu tutumlarında asgari düzeyde bile olsa herhangi bir iyileşme ihtimalinin olmamasından yakınmaktadır. Mısır'da sabit ilkeler üzerine kurulu adil eleştiri hükümlerine ve daha ılımlı eleştirmenlerin insafı eleştirilerine ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir.

Sonuç

Mısırlı düşünür, yazar, İslam tarihçisi, edip ve bir eleştirmen olarak çağdaşları arasında özel bir konumu olan Ahmed Emîn, çocukluğundan itibaren aldığı çok yönlü eğitim ve yaptığı ilmî faaliyetlerle akademik olarak birçok alana katkı sağlamış önemli bir kişiliktir. Bu çalışmada eleştirmen yönü ve eleştirel görüşleri üzerine yoğunlaşmış olsa da, gerek eserleri, gerek öz yaşam öyküsü itibarıyla bugün bile kendisinden ilham alınan bir yazar olarak dikkat çekmekte ve incelenmektedir. Bunun en önemli nedeni Ahmed Emîn'in araştırmacı kişiliği, ele alacağı konuyu derinlemesine bir araştırma yapmadan ortaya koymaması, döneminin yazarlarına karşı takındığı samimi tavır olmalıdır. Kendisinden üniversitede vermesi istenen Edebî Eleştiri dersinin kapsam ve içeriğini oluşturmak için bile on yıl gibi bir zaman diliminde araştırmalar yapmış, edebî eleştiri kuramları ve ilkelerinin belli bir düzene göre sınıflandırıldığı kapsamlı bir eser ortaya koymuştur. Bu eserin büyük çoğunluğunu Batı eleştiri kuramları ve batılı eleştirmenlerin tanımına ayırmış, bu kuramları Arap öğrencilere ve okuyuculara kavratılabilmek için Klasik Arap Şiiri ve nesrinden örnekler vermiştir. Eserde Arap Edebiyatında eleştiri, Cahiliye

Dönemi, Emeviler Dönemi (Hicaz, Irak ve Şam Bölgesi) ve Abbasiler Dönemi olarak başlıklandırılmış, bu başlıklar altında dönemin şiir ve şair değerlendirilmelerinin yapıldığı ve birçoğu Abbasiler Dönemine ait eserler incelenmiştir. Ahmet Emîn bu eserler içinde ilk olarak belâgat eserlerinde edebî eleştirinin izlerine rastladığını belirtmiş ve bu eserler modern eleştiri kuramlarına giden yolda kendisine ilham kaynağı olmuştur. Modern dönemde yapılmakta olan edebî eleştiriye, bir şairi veya yazarı övmek ya da yermek üzerine konumlanması ve kişisel zevk temelli olması nedeniyle eleştirmiştir. Belli hükümlere sahip olmadan, derinlemesine bir araştırma yapılmaksızın, kimi zaman başka bir eleştirimenin yazdıklarına kayıtsızca bağlı kalınmasından dolayı modern eleştirinin zayıf olduğunu savunmuştur. Onun çağdaşı edebiyat eleştirimenlerine yönelik dile getirdiği yorumlar ve suçlamalar, Tâhâ Hüseyin gibi onu akademisyenliğe kazandıran yakın bir dostu tarafından reddedilse ve eleştirilse de Ahmed Emîn, kendi değerlendirmelerinden geri adım atmamıştır.⁴ Ahmed Emîn, *en-Nakdu'l-Edebî* adlı eserinde modern döneme dair değerlendirmelerini daha kısa tutmuş, şiirde serbest nazım, yenilenme çalışmaları, şairlerin yeni tarzları tartışılırken, modern şiirin durumunu sorgulamaları gibi dönemin eleştiri çevrelerinin üzerinde durduğu konulara girmemiştir. Genel olarak eleştirinin mahiyeti ve Arap Edebiyatında eleştirinin tarihi gibi konulara ağırlık veren Emîn, o dönemde aydınların sıklıkla üzerinde durduğu fasih dil ile halk dili kullanımı meselesine veya bu yöndeki tartışmalara değinmemiş, Âmmice'nin edebî eserlerde kendine yer bulmaya çalışması ile ilgi görüşlerini bu eserde beyan etmemiştir. Ayrıca özellikle Selâme Mûsa'nın üzerinde durduğu Firavunculuk veya edebiyatın millileştirilmesi (Mısırcılık, sadece Mısır'a özgü çevrenin ve konuların işlenmesi, özellikle hikâye ve romanda) konularında da değerlendirmeleri bulunmamaktadır.

Küçük yaşta aldığı dinî eğitimin, yaptığı kadılık mesleğinin ve Ezher alt yapısının kendisinde muhafazakâr bir taraf oluşturması beklenirken o edebiyat alanında kendini bulmuş, üniversitedeki batılı meslektaşlarıyla iyi ilişkiler kurarak kendini daha da geliştirme yoluna gitmiştir. Bir üniversite hocası kimliği ile Mısır'da üniversitede sadece Edebî Eleştiri'nin Batıda yazılan kuramsal tarihini anlatmak yerine, klasik dönem Arap Edebiyatı ürünlerini modern eleştiri kuramlarına göre yorumlamaya çalışması bile takdir edilesi bir özelliktir. Böylece dönemin edebî hayatına bir ivme kazandırmış, öğrencilerine ve dönemin aydınlarına klasik eserlere eleştirel bir gözden bakma bilincini aşılamıştır.

---

⁴ Tâhâ Hüseyin bu eleştirilerini Ahmed Emîn'in 1 Haziran 1936'da, er-Risâle dergisinde yayımladığı yazısı üzerine 8 Haziran 1936 yılında kendisine yazdığı bir mektupta dile getirmiştir. 15 Haziran 1936'da Ahmed Emîn'in bu mektuba cevap olarak yazdığı bir mektupta bulunmakta olup, bu edebî münakaşalar, Enver Cundi'nin, *Kitâbu'l-Ma'âriki'l-Edebiyye* adlı eserinde *Eleştiri* başlığı altında verilmiş ve değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- ez-Ziriklî, Hayruddîn (2002), *el-A'lâm*, C.II, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut.
- Cundî, Enver (1983), *Kitâbu'l-Ma'âriki'l-Edebiyye*, Mektebetu'l-Encelu el-Mısriyye, Kahire.
- Emîn, Ahmed (1954), *en-Nakdu'l-Edebî*, Mu'essesetu Hindâvî, el-Memleketu'l-Muttahide
- Emîn, Ahmed (2010), *Hayâtî*, Mu'essesetu Hindâvî, el-Memleketu'l-Muttahide.
- Karabela, N. (2003), Hayatî adlı eserine göre Ahmed Emin, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/11. s.125-138.
- Kehhâle, Ömer Rıza (1957), *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*, C.I, Mu'essesetu'r-risâle, Şam.
- Kılıç, Hulusi (1989), Ahmed Emîn, *D.İ.A*, C. II, s. 62-64, İstanbul.

İnternet Kaynakları

- Ahmed Emîn, <https://www.hindawi.org/contributors/20953090/>, E.t. 25/07/2023, http://www.arabphilosophers.com/Arabic/aphilosophers/amodern/amodern-names/aahmad_ameen.htm, E.t. 5.09.2023.
- Âşûr, Mustafa, *Ahmed Emîn, Mu'errihu'l-Fikri'l-İslâmî*, <https://islamonline.net/archive/> E.t.29.08.2023.